

ПИТАННЯ ЦИВІЛЬНОГО ПРАВА

О. Крутчак, член-кореспондент АПрН
України

Публічні і приватні засади в корпоративному праві України: правові питання

Система економічних відносин і пов'язані з нею приватні інтереси постійно розвиваються. Науково-технічна революція, централізація і концентрація капіталу, глобалізація та інтернаціоналізація світової економіки змушують по-новому поглянути на проблеми правового регулювання та захисту приватних прав і інтересів, у тому числі корпоративних прав, з точки зору ролі і економічних функцій сучасної публічної влади.

Саме корпоративні права, реалізація яких найбільш виразно проявляється в сфері економіки і підприємництва, зазнають впливу публічних і приватних засад.

Тенденція економічного розвитку полягає в тому, що, з одного боку, виникають нові види приватноправових відносин, що регулюються в першу чергу цивільним законодавством, і ЦК України це беззаперечно засвідчує, а з іншого — з'являються нові види товарів, послуг, соціальних благ та пов'язаних з ними суспільних відносин, природа яких вимагає особливого правового регулювання, що одночасно поєднує приватні і публічні правові засади.

Реальний стан суспільства змушує державну владу активно втручатися в економічне життя та регулювання економіки з метою забезпечення поступального і стабільного розвитку суспільства, підтримання балансу публічних і приватних інтересів. Відсутність правових меж втручання держави в економічне життя приватних осіб, які суспільство має встановлювати через своїх представників у парламенті, визначати в законі, неминуче компенсується бюрократичною нормотворчістю у вигляді непрацюючих законів і численних підзаконних актів, які вступають у колізію між собою, не враховують диференціацію суспільних відносин.

При суперечливих законодавчих позиціях, за відсутності прямих нормативних регуляторів сформувалася різна практика застосування законодавства з участю акціонерних товариств, акціонерів, учасників ринку цінних паперів. Слід визнати, що вищі судові інстанції за таких умов не узагальнюють судову практику з метою вироблення уніфікованих підходів рекомендаційного характеру при вирішенні корпоративних спорів, що призводить до прийняття різних судових рішень при розгляді однотипних справ.

Це особливо актуально для нашої країни, зважаючи на необхідність реформування суспільства і держави, що неможливо без свідомого регулювання державою всіх різноманітних суспільних процесів для досягнення певної соціальної мети — створення абсолютно більшого середнього класу забезпечених людей. Для досягнення цієї мети велике значення мають максимально ефективне регулювання і реалізація корпоративних прав.

Становлення і розвиток корпоративного права в Україні спираються на сучасну, детерміновану розвитком нашого суспільства в нових ринкових економічних умовах нормативно-правову базу. Основу такої бази складають Конституція України, Цивільний і Господарський кодекси України, закони та підзаконні нормативні акти.

Лише просте порівняння кількості статей ЦК (49 статей) і ГК (14 статей), що регулюють правове становище підприємницьких товариств, у рамках діяльності яких реалізуються і забезпечуються корпоративні права їх учасників, свідчить про те, що законодавець приділяє більше уваги цивільно-правовому регламентуванню статусу організацій, форма яких дає змогу об'єднати капітал та діяльність фізичних і юридичних осіб для досягнення загальної підприємницької мети. Саме ця мета є яскравим прикладом поєднання приватноправових і публічно-правових засад у корпоративному праві.

Корпоративні права є приватними правами, які мають чітко виражений матеріальний зміст майнового і немайнового характеру і впливають із відносин по створенню, функціонуванню та припиненню підприємницьких товариств. Таким чином відносини по створенню, функціонуванню і припиненню корпорацій регулюються також нормами публічно-правового змісту і є оболонкою тієї сфери, в якій реалізуються персональні корпоративні права, що регулюються нормами виключно приватноправового змісту.

До речі, прийняття ЦК та ГК не тільки не усунуло суперечності та прогалини у правовому регулюванні, а й породило нові пробле-

ми через неузгодженість багатьох їх положень. Разом з тим окремі їх норми є прогресивними, і слід сподіватися на їх позитивний вплив на розвиток корпоративних відносин.

Поняття корпоративного права внаслідок його багатозначності звикли розглядати в об'єктивному та суб'єктивному розумінні. Об'єктивне корпоративне право — це система правових норм, які регулюють майнові та особисті (немайнові) відносини приватно-правового характеру, що виникають у рамках і в результаті діяльності корпорацій (підприємницьких товариств).

Терміни «корпорація», «корпоративні правовідносини», «корпоративне право» доволі часто вживаються як у юридичній, так і в спеціальній літературі. Однак у зміст і цих понять вкладаються різні значення, розставляються різні акценти, немає і єдиної точки зору на етимологію терміна «корпорація». Більшість учених вважають, що він походить від латинського слова *corporatio*, під яким слід розуміти об'єднання, союз, товариство. На думку інших авторів, цей термін походить від латинських слів *corpus habere*, що означало права (правовий статус) юридичної особи у Стародавньому Римі.

Немає однастайності щодо вирішення цього питання в чинному законодавстві України. Так, ГК відносить корпорації до договірних об'єднань підприємств, створених на основі поєднання виробничих, наукових і комерційних інтересів підприємств, що об'єдналися, з делегуванням ними окремих повноважень централізованого регулювання діяльності кожного з учасників органам управління корпорації. Аналіз законодавства про управління державними корпоративними правами дозволяє зробити висновок про те, що під терміном «корпорація» слід розуміти господарське, або підприємницьке, за термінологією ЦК України, товариство.

Слід відзначити, що немає єдності у тлумаченні поняття «корпорація» у зарубіжному законодавстві. Йдеться про англосаксонську та романо-германську моделі корпорації. Судово-прецедентна правова система розглядає поняття корпорації як виключно комерційну юридичну особу, учасники якої несуть обмежену відповідальність за її зобов'язаннями. Під корпоративними відносинами розуміються відносини, які виникали усередині акціонерного товариства. Законодавство країн континентальної правової системи ширше тлумачить поняття корпорації, ототожнюючи його, як правило, з поняттям юридичної особи і тут до поняття корпорації віднесено всі різновиди підприємств, виробничі кооперативи, а також повні та командитні товариства. В англосаксонській системі

права існує більш чіткий поділ юридичних осіб на об'єднання капіталів та об'єднання осіб.

Деякі вчені вважають корпорацію об'єднанням осіб, яке створює юридичну особу, що є власником майна, і корпоративні відносини виникають лише в тих юридичних осіб, які є суб'єктами підприємницької діяльності, тобто підприємницькі юридичні особи, створені на об'єднанні майна засновників.

Різний погляд учених на корпоративне право у першу чергу зумовлений різним розумінням корпорації у національних правових системах окремих держав.

Корпорацією є юридична особа, яка створюється і діє на підставі установчого договору і статуту, управління якою здійснюється через складну систему органів і яка створена у формі підприємницького товариства, учасники якого відносно неї здійснюють організаційну діяльність, яка породжує виникнення і реалізацію корпоративних прав. Слід зауважити, що відповідно до норм ЦК (ст.ст. 143, 151, 154) та ГК (ст. 82) єдиним установчим документом акціонерних товариств, товариств з обмеженою відповідальністю та товариств з додатковою відповідальністю є статут. Така позиція є правильною, оскільки договір, наприклад, про створення акціонерного товариства визначає зміст правовідносин між засновниками корпорації і не може розглядатися як установчий документ утвореної ними юридичної особи.

На нашу думку, корпорацією є створена у формі акціонерного товариства або товариства з обмеженою чи додатковою відповідальністю юридична особа, яка діє на підставі статуту, а її учасники наділені щодо неї правами зобов'язально-правового характеру.

Як уже зазначалося, корпоративне право в Україні знаходиться у стані становлення. Нестабільність нормативної бази, яка повинна вирішити проблемні питання врегулювання корпоративних правовідносин, суперечливість судової практики щодо вирішення корпоративних спорів інвесторів зумовлюють відсутність єдиного наукового підходу до визначення правової природи корпоративних правовідносин в підприємницьких товариствах.

Правову природу корпоративних правовідносин розглядають з речово-правового, зобов'язально-правового та корпоративно-правового підходів.

Представники першого підходу (який активно і гостро критикується в юридичній літературі) вважають, що акціонери наділені правом власності на майно акціонерного товариства.

Відповідно, на думку представників другого підходу, між акціонерами та корпорацією існують тільки зобов'язальні правовідносини.

Деякі вчені-юристи вбачають правову природу корпоративних відносин в окремому місці в предметі цивільно-правового регулювання поряд з речовими та зобов'язальними відносинами, які виникають між акціонерами та товариством, між акціонерами та органами товариства, а також між самими акціонерами.

Можна погодитися з аргументами представників третього підходу, які вважають, що розглядувані правовідносини не зовсім вписуються в рамки класичних зобов'язань і ускладнені речово-правовими елементами, що не спростовує загальновизнаної думки про зобов'язально-правову природу цих відносин.

Крім того, аналізуючи правову природу корпоративних відносин в акціонерних товариствах, товариствах з обмеженою відповідальністю та товариствах з додатковою відповідальністю, слід чітко розмежовувати такі повноваження власника акції, як «право на цінний папір» та «право із цінного паперу». Перше право є за своєю юридичною природою речовим і «не стосується» об'єктивного корпоративного права, предметом правового регулювання якого є лише ті відносини, що виникають на підставі повноважень, що їх надає цінний папір.

В юридичній літературі з корпоративного права існують різні визначення поняття об'єктивного корпоративного права. Це «система правил організації діяльності і правил поведінки, розроблених в організації, які виражають погоджену волю власника майна і трудового колективу». Однак такий підхід є досить суперечливим, оскільки не окреслює коло відносин, які є предметом корпоративно-правового регулювання, і не виправдано звужує нормативно-правову базу, ототожнюючи об'єктивне корпоративне право з системою норм, розроблених у рамках певного товариства.

Враховуючи те, що предметом корпоративного права є майнові та особисті (немайнові) відносини приватноправового характеру, не можна погодитися з наведеним його визначенням. Не відкидаючи твердження, що у сфері діяльності по створенню, функціонуванню і припиненню корпорацій виникають публічно-правові відносини, їх не слід відносити до таких, які регулюються нормами приватного права. Звідси питання про те, що корпоративне право — комплексний міжгалузевий правовий інститут, є досить дискусійним.

Разом з тим деякі автори надають корпоративному праву статус окремої (комплексної) галузі права. Корпоративне право — це комплексний міжгалузевий правовий інститут, норми якого регулюють приватноправові і публічно-правові відносини, які складаються в зв'язку зі створенням, діяльністю і ліквідацією господарських товариств, включаючи відносини внутрішньофірмового характеру.

Слід запропонувати визначення, за яким корпоративне право в об'єктивному розумінні можна розглядати як систему юридичних норм, що регулюють приватні відносини зобов'язального характеру, які виникають між учасником корпорації та самою корпорацією.

В свою чергу, суб'єктивне юридичне право особи — це закріплена в юридичних нормах можливість її певної поведінки, спрямована на здійснення відповідних прав. Кожне право є суб'єктивним настільки, наскільки воно характеризує певні можливості (свободи), які належать саме певному суб'єкту.

Звідси під поняттям суб'єктивного корпоративного права слід розуміти певні можливості (сукупність майнових та немайнових прав) учасників корпорації, які виникають на підставі участі в її діяльності. Характеризуючи це право, можна розглядати його як: 1) право осіб вступати в об'єднання, створюючи тим самим нового суб'єкта права; 2) право особи, яке впливає із її членства (участі) у тій чи іншій корпорації.

Слід також враховувати, що правовий статус акціонера має подвійну юридичну природу: 1) як власник цінних паперів акціонер наділений повноваженнями щодо володіння, користування та розпорядження належними йому акціями; 2) як учасник товариства акціонер наділений правами, що виникають на підставі членства у товаристві.

У чинному законодавстві поняття корпоративного права в суб'єктивному розумінні в основному визначається як право власності на частину статутного фонду товариства. Так, відповідно до п. 1.8 ст. 1 Закону України «Про оподаткування прибутку підприємств» корпоративне право — це право власності на статутний фонд (капітал) юридичної особи або його частину (частку), включаючи право на управління, отримання частки прибутку такої юридичної особи, а також активів у випадку ліквідації згідно з чинним законодавством, незалежно від того, чи створено таку юридичну особу в формі господарського товариства, підприємства, що створене на власності однієї юридичної чи фізичної особи або в інших організаційно-правових формах. Закон України «Про режим іно-

земного інвестування» (ст. 2), зазначаючи, що іноземні інвестиції можуть вноситись у вигляді корпоративних прав, тлумачить їх як права власності на частку (пай) юридичної особи, створеної відповідно до законодавства України або законодавства інших країн. Як видається, визначення корпоративних прав через ототожнення їх з правом власності на частку (пай) у статутному фонді юридичної особи суперечить правовій природі корпоративних правовідносин, оскільки після реєстрації корпорації учасники зберігають щодо неї лише зобов'язальні права.

Тому найбільш точно визначення цього поняття міститься у ст. 167 ГК України, згідно з якою під корпоративними правами слід розуміти права особи, частка якої визначається у статутному фонді (майні) господарської організації, що включають правомочності на участь цієї особи в управлінні господарською організацією, отримання певної частини прибутку (дивідендів) даної організації та активів у разі ліквідації останньої відповідно до закону, а також інші правомочності, передбачені законом та статутними документами.

Корпоративні права акціонерів в Україні врегульовані такими нормативними актами, як ЦК, ГК, а також законами України «Про господарські товариства» та «Про цінні папери та фондову біржу». Так, відповідно до ст. 116 ЦК учасники господарського товариства (зокрема акціонери) мають такі права:

- 1) брати участь в управлінні товариством у порядку, визначеному в установчому документі, крім випадків, установлених законом;
- 2) брати участь у розподілі прибутку товариства і одержувати його частину (дивіденди).
- 3) вийти у встановленому порядку з товариства;
- 4) здійснити відчуження часток у статутному (складеному) капіталі товариства, цінних паперів, що засвідчують участь у товаристві, у порядку, встановленому законом;
- 5) одержувати інформацію про діяльність товариства у порядку, встановленому установчим документом.

Крім того, учасники можуть мати й інші права, встановлені установчим документом товариства та законом.

Чинне законодавство не дає чіткої відповіді на запитання: коли саме в акціонера виникають корпоративні права? Логічним є припущення, що комплекс корпоративних прав з акції акціонер має набутти з моменту виникнення права власності на сам цінний папір. Однак можна змодельювати ситуацію, коли «щойно зареєстроване» акціонерне товариство ще не здійснило повної емісії своїх акцій. За

таких обставин відсутність акціонерних прав в учасників корпоративної структури призведе б до того, що протягом тривалого часу діяльність юридичної особи була б призупиненою. Як свідчить практика, у період між реєстрацією акціонерного товариства та видачею акцій акціонерам у кожного з них виникають певні правомочності, пов'язані з функціонуванням юридичної особи, учасниками якої вони є. Тому можна стверджувати, що деякі корпоративні права виникають у акціонерів і до моменту одержання ними акцій. Дана теза має важливе практичне значення, оскільки її врахування допоможе при вирішенні судами спорів, пов'язаних із захистом корпоративних прав акціонерів.

Слід розмежовувати у законодавстві права та обов'язки «щодо цінних паперів» і права «на цінні папери», інакше це породжує досить складні правові конструкції, або прямо вказати на появу певних прав на цінні папери і прав з цінними паперами в процесі емісії до моменту їх передачі держателю.

Володіння акцією на праві власності створює необхідні передумови для появи у акціонера повного комплексу прав. У деяких випадках у законодавстві встановлюються додаткові умови для появи у акціонера корпоративних прав. Наприклад, відповідно до абз. 3 ч. 1 ст. 5 Закону України «Про Національну депозитарну систему та особливості електронного обігу цінних паперів в Україні» права на участь в управлінні, на одержання доходу тощо, які впливають з іменних акцій, можуть бути реалізовані з моменту внесення змін до реєстру власників іменних акцій.

У науковій літературі такий законодавчий підхід дістав неоднозначну оцінку. Так передача корпоративних прав не повинна залежати від будь-яких реєстрів, а тому свої корпоративні права власник іменних акцій може реалізувати з моменту придбання акцій, а не з моменту внесення відповідних змін до реєстру акціонерів — власників іменних акцій.

Щоб відповісти на поставлене питання, слід проаналізувати правову природу самої реєстрації власників іменних акцій. Реєстрація власника іменних цінних паперів — акт, який підтверджує власність акціонера на такі акції, тобто цей акт має не правостановлюючий, а правопідтверджуючий характер щодо власності акціонера. Корпоративні права акціонера виникають з моменту передачі акції, а не з моменту здійснення відповідних записів до реєстру власників іменних акцій.

Реєстрація власника іменних цінних паперів є правостановлюючим фактом. Звідси — пропозиція закріпити в законодавстві положення, відповідно до якого особа, яка правомірно придбала акції, набуває права власності на них з одночасним виникненням прав за акціями з моменту здійснення відповідного запису реєстратором.

Вважаємо, що зумовлена суто практичними потребами функціонування акціонерного капіталу необхідність запровадження інституту реєстрації власників іменних акцій пройшла випробування часом. Цей юридичний акт є правостановлюючим фактом, що підтверджується нормою вже згадуваної ч. 1 ст. 5 Закону України «Про Національну депозитарну систему та особливості електронного обігу цінних паперів в Україні». Тому для виникнення у власників іменних акцій корпоративних прав потрібні додаткові юридичні факти.

На завершення характеристики суб'єктивних корпоративних прав акціонера слід коротко зупинитися на їх класифікації. Залежно від об'єкта, з приводу якого виникають акціонерні права, всю їх сукупність можна поділити на майнові та немайнові.

Учені-правознавці обґрунтовують й інші підстави поділу прав акціонерів. Зокрема, деякі з них поділяють права учасника товариства на корпоративні (право брати участь в управлінні товариством) та зобов'язальні (право вимагати виплати оголошених дивідендів; право на належну частину майна, що залишається після ліквідації товариства). Основні права акціонера поділяються на корпоративні та зобов'язальні, які в свою чергу поділяються на права умовні та безумовні. Зобов'язальні умовні права поділяються на права: зумовлені категорією акцій та зумовлені рішенням загальних зборів. Незважаючи на наукову важливість цих поглядів, вони потребують певного уточнення, оскільки всі права акціонера є зобов'язальними.

Підбиваючи підсумки, можна стверджувати, що найбільш зручною є така класифікація корпоративних прав акціонерів:

- 1) за критерієм об'єкта, з приводу якого виникають права акціонера, їх можна поділити на майнові та немайнові.
- 2) за критерієм можливості впливу акціонера на прийняття рішень на засіданнях загальних зборів акціонерного товариства його права поділяються на права як одиночного акціонера, права як члена більшості акціонерів, права як члена меншості акціонерів.